

ՀՐԱՏ ԱՍԱՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆՅԱՆ

Հարցի բանասիրական պատմությունը ծայր է առնում Հակոբ Պարոնյանի մահվանից /1891, մայիսի 27, Պոլիս/, անմիջապես հետո, երբ Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերությունը <<Մշակ>> թերթում հաղորդում է այն մասին, որ իրենք սիրահոժար կընդունեն և կիրատարակեն <<մի սոլիդ ուսումնասիրություն>> նվիրված մեծանուն երգիծաբանին, և որ ուսումնասիրության վաճառքից ստացված հասույթը նախորոշված է հատկացնել Պարոնյանի ընտանիքին, մասնավորապես կնոջն ու երեխաներին: Ըստ որում հաղորդման մեջ, հասկանալի դիվանագիտությամբ անց էր կացվում այն միտքը, որ ցանկալի կլիներ այդպիսի աշխատությունը գրի մեր ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ներկայացուցիչներից մեկը, Պարոնյանին մոտ կանգնած և նրա կյանքն ու գործը լավ իմացող <<մի գրագետ>>:

<<Մշակ>>-ի հայտարարությունն իրեն երկար սպասել չի տալիս: Նույն, այսինքն՝ 1891 թվականի հոկտեմբերի 16-ին հրատարակչական ընկերությունն ստանում է արևմտահայ գրականագետ Հրանտ Ասատուրի նամակը, որտեղ վերջինս խնդրում է համապատասխան տեղեկություններ հայտնել գործի հանգամանքների մասին: Այդ ուշագրավ նամակը, որը մեզ հաջողվեց գտնել պետական կենտրոնական արխիվում, մեզ ենք բերում ամբողջությամբ.

<<Մեծահարգ ատենապետ հայերեն գրքեր
հրատարակող ընկերության ի Թիֆլիս.

Պարոնյանի մահեն ի վեր, հետամուտ եղա ուսումնասիրել այդ նշանավոր հայ երգիծաբանին կյանքն ու գործերը: Անդամ ըլլալով այն մասնախմբին, որ հանգանակություն ձեռնարկած է ի նպաստ Պարոնյանի ընտանյաց, մտադիր էի գրել իր կենսագրությունը և հրատարակել Պոլսում մեջ, հօգուտ Պարոնյանի կնոջ և զավակաց: Սակայն տեղեկանալով, թե ընկերությունն իրավեր կկարդա հայ գրագիտաց՝ պատրաստել ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐՈՒ հեղինակին կենսագրությունը, զոր կուզե հրատարակել ի Թիֆլիս, կփափագիմ լրսարանվի հետևյալ կետերուն վրա.

Ա. Ո՞քափ ժամանակ կը տրվի այդ կենսագրության պատրաստությանը:

Բ. Եթե ընկերությանդ խմբագրական մասնաժողովը հարմար դատէ պատրաստված կենսագրության հրատարակությանը, հեղինակը պիտի զրկվի՝ զայն Պոլսում մեջ տպագրել տալու իրավունքըն:

Գ. Թիֆլիսի զավառաբարբառով պիտի հրատարակվէ, թէ՝ Պոլսուն զավառաբարբառով:

Դ. Իմ նպատակս է ուսումնասիրել Պարոնյանն իբրև մարդ և իբրև գրագետ և պատրաստել ոչ միայն կենսագրություն մը, որ պիտի ճանչցունե Պարոնյանի կյանքը, այլև

խղճմիտ ուսումնասիրություն մը Պարոնյանի ԲՈԼՈՐ ԳՐՎԱԾՈՅՑ: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատասիրություն մը կհարմարի՝ ընկերությանդ տեսությանց:

Պարոնյանն անձամբ ճանչցած եմ, և միշտ հիացող մը եղած եմ իր ջքնադ տաղանդին. ներեցեք ուրեմն, որ ջերմապես շնորհավորեմ ընկերությանդ, որ ոչ միայն կվերատպե ողբացյալ գրագետին ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ՍՈՒՐԱՅԿԱՆՆԵՐԸ և ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐԸ, այլև տրամադիր է վերատին հրատարակել տալ անոր մյուս գործերն ալ, և մանավանդ նյութական զոհողություն հանձն կառնու անոր կենսագրությունը պատրաստել տալու համար:

Վերոհիշյալ կետերու մասին ընկերությանդ պատասխանն ստանալե հետո, պիտի ներկայիմ ես ալ ընկերությանդ աշխատասիրություն մը Պարոնյանի կյանքին և գործոց վրա, որոշած ըլլալով Պարոնյանի ընտանյաց հատկացնել ամբողջապես այդ գումարն, զոր պիտի ստանամ իբրև հեղինակի իրավունք, եթե գրվածքս հավանություն գտնե ընկերությանդ մասնաժողովեն:

Մնամ հարզանոք՝ Հրանտ Ասատուր>>¹:

Ճեշտ է պատկերացնել այն մեծ ոգևորությունը, որը պետք է համակեր ինչպես ամբողջ Հրատարակչական ընկերությանը, այնպես էլ նրա նախագահ Ալեքսանդր Քալանթարին: Պարոնյանի մասին գրելու համար իր համաձայնությունն էր հայտնում Հրանտ Ասատուրը, մի գրականագետ, որի անունը պերճախոս հանձնարարականների կամ երկար-բարակ բնութագրականների կարիք չուներ, համաձայնում էր գրել ըստ հնարավորին արագ և գրելու էր մի աշխատություն, որը ոչ միայն կենսագրություն պիտի լիներ, այլև <<խղճմիտ ուսումնասիրություն մը Պարոնյանի բոլոր գրվածոց>> - սրանից ավելին երազել անգամ չէր կարելի: Ահա թե ինչու Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության վարչությունը բավականին ուղղակի ձևով մերժում է այդ նույն նպատակի համար հայտ ներկայացրած պոլսահայ մի ուրիշ գրական գործչի՝ Աբրահամ Այվազյանին² չնայած վերջինս ժամանակի առումով եինք օր ավելի շուտ էր դիմել, քան իր վտանգավոր մրցակիցը և անհապաղ ձեռնամուխ է լինում Ասատուրի հետ գործարար կապեր սկսելուն: Վերոհիշյալ նամակն ստանալուց երեք օր անց, 1891թ. նոյեմբերի 7-ին, Ալեքսանդր Քալանթարի ստորագրությամբ Պոլիս է առաքվում պատասխան նամակը, որը որևէ կասկած չի թողնում այն քաղաքականության մասին, որը վարում էր ընկերությունը: Ահա այդ նամակը:

<<Մեծապատիվ պարոն Հրանտ Ասատուր.

¹ ՊԿՊԱ, Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության արխիվ, ֆ. N 30, գործ N10, հերթ. N 27 /ընդգծումները մերը չեն/

² Այս մասին գտանք Ա. Այվազյանի նամակը, որտեղ վերջինս բավականին վիրավորված տոնով գրում է, որ եթե իր գրելիք գործը Պարոնյանի մասին չեն կամենում հրատարակել Թիֆլիսում, ինքն էլ այն կհրատարակի Պոլսում /Անդ, հերթ N 70/:

Վարչությունս հաճությամբ ընդունելով Զեր հոկտեմբերի 16-28 գրությունը, պատասխանում է, որ հանգուցյալ Պարոնյանի կենսագրությունը ցանկալի է որքան կարելի է շուտ պատրաստել, ամենաուշ մինչև առաջիկա հունվար. Հեղինակն իրավունք ունի նույնը տպել Կ. Պոլսում, եթե ընկերությանս հրատարակությունը լույս տեսած լինի. կարելի է գրել Պոլսում բարբառով և հարմարավոր է գրել մի ուսումնասիրություն Պարոնյանի բոլոր գրվածոց>>³:

Շատ խորաթափանց պետք չէ լինել նկատելու համար, որ նամակագիրը հանդես գալով իր տնօրինության ներքո գտնվող ընկերության անունից և ընդառաջելով հանդերձ Հրանտ Ասատուրին, այնուամենայնիվ անիրազործելի պահանջներ էր առաջադրում նրան: Նախ՝ վիճահարուց էր ժամկետի հարցը: Որոշակիորեն հայտնի է, որ Ասատուրը վերոհիշյալ նամակն ստացել է նոյեմբերի 15-ին, իսկ ենթադրել, որ <<մինչև առաջիկա հունվար>> այսինքն ընդամենը մեկ և կես ամսվա ընթացում նա կկարողանար ուսումնասիրություն գրել այն ընդգրկմամբ, ինչ պատկերացնում էր ինքը և ներկայացնել Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերությանը, պարզապես ծիծառելի կլիներ: Ահա թե ինչու Հրանտ Ասատուրն շտապում է հանդես գալ պատասխան նամակով, որտեղ հանգամանորեն շարադրում է իր կատարելիք աշխատանքի պլանը և այդ աշխատանքի հետ կապված դժվարությունները: Մեզ ենք բերում այդ խիստ արժեքավոր նամակը:

<<Մեծապատիվ ատենապետ

Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակիչ ընկերության

Պատիվ ունեցա ստանալ Զեր նոյեմբերի 7-ի նամակը և անմիջապես ձեռնարկեցի գրել Պարոնյանի կենսագրությունը: Աշխատությունս բավական ընդարձակ պիտի ըլլա, քանզի Պարոնյանի կյանքին առթիվ հարկ պիտի ըլլա խոսել իր ժամանակին կարգ մը իրողությանց մասին, որք մեծ լույս պիտի սփորի ժամանակակից գրական պատմության վրա, հարկ պիտի ըլլա խոսիլ երգիծաբանության, կատակերգության, ծաղրապատկերին հայոց մեջ /թուրքին/ ունեցած դերին վրա: Ասք զատ, Պարոնյանի վրա խոհմիտ ուսումնասիրություն մը կուզիմ ընել, ի վեր հանելու համար ոչ միայն մարդը, այլև գրագետը, իբր հրապարակագիր, իբր բարոյախոս, իբր երգիծաբան, իբր կատակերգակ: Ուսումնասիրությունս հոգեբանական և գեղեցկագիտական տեսակետով միանգամայն պիտի քննել ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐՈՒ հեղինակը, եվրոպական քննադատության արդի սկզբանց հետևողամբ: Ինչպես կտեսնեք, այս աշխատությունս դյուրիին գործ մը չէ և չեմ ուզեր հապճեպով կատարել զայն: Ես իմ անձնական գործերս ունիմ և միայն գիշերները կրնամ զբաղիլ գրականությամբ, ուստի անկարելի է, որ հասցնեմ զայն մինչև հունվար: Եթե վարչությունդ ունի ուրիշ

³ ՊԿՊԱ, Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության արխիվ, ֆ. N 30, գործ N10, հերթ. N 72:

աշխատություններ ալ և ասոնցմեն ընտրություն մը պիտի կատարե հունվարին, կը ցավիմ, որ ես չը պիտի կրնամ մասնակցիլ այդ մրցման. Իսկ եթե ոչ, կը խնդրեմ, որ իմացընեք ինձ, որպեսզի աշխատությունս ավարտելուն պես հղեմ Զեզ:

Պարոնյանի ծնունդը, ազգաբանությունը մանկությունը, Պոլիս հաստատվիլը, ճամբորդությունները, վարած զանազան պաշտոնները և իր կյանքի զանազան պարագաները հատուկ ուսումնասիրությանս առարկա ըրի: Իր նկարագիրն ի վեր հանելու համար ամեն կողմէ տեղեկություններ քաղեցի և կը հուսամ, թե պիտի հաջողիմ երևան հանել կարգ մը ԱՆԵՔԴՈՏՆԵՐ իր կյանքի վրա, որք մոտեն պիտի ճանչըցնեն այդ սրամիտ երգիծաբանին ինքնատիպ բնույթը:

Զեռք զցեցի իր արաջին գործը՝ ԵՐԿՈՒ ՏԵՐԱՅ ԾԱՌԱ ՄԸ, ձեռագիր կատակերգություն և ուրիշ ձեռագրեր ալ դժբախտաբար չամբողջացած, ՇՈՂՈՔՈՐԹՆ, ՊՈՌԻՅՑԳ, ԱՍՈՒՄՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻԲՐԵՎ ԴԵՂ:

Զեռք զցեցի ՄԵՂՈՒԻ, ԹԱՏՐՈՆԻ ամբողջ հավաքածուներն, զորս կուսումնասիրեմ խմանքով ի վեր հանելու համար Պարոնյանի գրական գործունեությունն 1872-էն, 1877, որ Պարոնյան լրագրական ասպարեզին մեջ դրսեորած է անկախ հոգի, նուրք երգիծանք և ազգային կյանքի ընդարձակ ձաղկելով անխնա ազգային և ընտանեկան գեղծումներն: Դժբախտաբար չկրցա գտնել <<Մեղուեն>> առաջ հրատարակված ԵՓՐԱՏԻ հավաքածուն, որո խմբագրապետն եղած է Պարոնյան երեք-չորս ամսի չափ:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՏԱՄՆԱԲՈՒՅԺԸՆ, ԼՈՒՅՍԸ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԶՈԶԵՐՆ, ՊՏՈՒՅԸ ՄԸ ՊՈԼՍՈ ԹԱՂԵՐՈՒ ՄԵԶ, ԾԻԾԱՂ, ԽԻԿԱՐ, ՊԱՂՏԱՍՍՐ ԱՂԲԱՐ, ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ, ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ՍՈՒՐԱՅԿԱՆՆԵՐԸ, նաև ՓՈՐՉԻ, ՓԱՐՈՍԻ, ՃԵՐԻՏԻՅԵ ՇԱՐԳԻԵՅԻ, ՄԱՍԻՄ մեջ հրատարակված հոդվածներն հատուկ ուսումնասիրության առարկա ըրած եմ՝ ամփոփ հակիրճ կերպով ցույց տալու համար Պարոնյանի ազգային և ընտանեկան խնդրոց մասին հայտնած կարծիքները, որոնք միշտ շահեկան են:

Այս ամենը, ինչպես կտեսնեք, բավական աշխատություն կպահանջե և որ պիտի խնդրեմ Զեզմե, որ այդքան արագ աշխատություն չը պահանջեք ինձմեն, եթե կուզեք, որ պատրաստած գործն ալ ունենա իր հատուկ գրական արժեք:

Սպասելով Զեր պատասխանին, մնամ ձերդ՝
Հրանտ Ասատուր>⁴:

Նամակը, որը գրվել էր 1891 թ. դեկտեմբերի 15-ին, կարիք էր զգում մի քանի բացատրականների, որոնք էլ, իրենց հերթին բացահայտում են մեծանուն երգիծաբանի ստեղծագործության հետ կապված մի քանի կարևոր հարցեր: Հիշատակելով իր ձեռքի տակ

⁴ ՊԿՊԱ, Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության արխիվ, ֆ. N 30, ցուց. N 1, գործ N10, հերթ. N 91

գտնվող Պարոնյանի անտիպ գործերը, Ասատուրը ի թիվս այլոց, հիշատակում է առ այսօր մեզ անհայտ մի ստեղծագործություն, <<Ամուսնությունն իբրև դեղ>> վերնագրով: Այս ստեղծագործության մասին վերջին և առավել քան ստուգությամբ հայտնի փաստը հիշատակում է բանասեր Գ. Ստեփանյանն իր <<Հակոբ Պարոնյան>> փաստալից ուսումնասիրության մեջ: Այստեղից իմանում ենք, որ կամենալով կատարել <<Տարագի>> խմբագիր Տիգրան Նազարյանցի ցանկությունը, Պարոնյանը նպատակադրվել էր գրել <<իմաստասիրական, քննադատական և բարոյական մի վեպ, որն ունենալու էր <<Կինը իբրև դեղ>> խորագիրը>>: Որ հիշյալ <<Կինը իբրև դեղ>> և <<Ամուսնությունն իբրև դեղ>> ստեղծագործությունները նույնն են, վիճարկման ենթակա լինել չի կարող: Հետևաբար պարզվում է, որ այդ գործը ոչ թե սոսկ գաղափար-մտահեցում է եղել, ինչպես ենթադրվել է, այլ մի որոշ մասով /գուցել և մեծ մասով/ իրականացված աշխատանք, որն էլ իր ձեռքի տակ է ունեցել Հրանտ Ասատուրը:

Ապա, նամակի շարունակության մեջ նշելով մեծանուն երգիծաբանի տպագիր ստեղծագործությունները, Ասատուրը հիշատակում է ևս երկու գործ՝ <<Լույսը>> և <<Տարեդարձը>> վերնագրերով, որոնք դարձյալ անծանոթ են: Ըստ որում, նամակի այս հատվածի ներքին տրամաբանական կառուցվածքը հուշում է, որ հեղինակը թվարկում է արդեն ավարտված և մամուլում կամ առանձին գրքով հրատարակված Պարոնյանի ստեղծագործությունները, որոնց նաև նույնիսկ կամենում է <<հատուկ ուսումնասիրության առարկա>> դարձնել: Այս երկու գործերի մասին, սակայն, ոչ մի հիշատակության շիանդիպեցինք մեզ հայտնի պարոնյանագետներից և ոչ մեկի մոտ: Ենթադրել, որ Հրանտ Ասատուրը սխալվել է, - այն Հրանտ Ասատուրը, որը մոտ քսան տարի եղել է Պարոնյանի մտերիմ ընկերը, եղել է նրա թաղման հանձնաժողովի անդամը, մտադրվել է ուսումնասիրություն գրել իր մահացած բարեկամի մասին և այդ առիթով մեկ առ մեկ հավաքել է Պարոնյանի ստեղծագործությունները, ի թիվս որոնց նաև հենց այդ երկու գործերը,- կլինի անհիմն ու բռնազրոսիկ: Մնում է գալ այն եզրակացության, որ հիշատակված <<Լույսը>> և <<Տարեդարձը>> ստեղծագործությունները տպագրվել են կամ անստորագիր և նրանց հեղինակային պատկանելությունը ինչ-ինչ ձանապարհներով հայտնի է եղել Հրանտ Ասատուրին, կամ էլ տպագրվել են որևէ կեղծանունով. իսկ մենք գիտենք, որ այս երկու եղանակներն ել լայնորեն օգտագործել է Պարոնյանը: Դրա հետևանքով էլ նրանք վրիպել են ուսումնասիրողների աշքերից: Եզրակացությունը բխում է ինքն իրեն. Հակոբ Պարոնյանը գրել է <<Ամուսնությունն իբրև դեղ>>, /կամ, որ միևնույնն է՝ <<Կինը իբրև դեղ>>/, <<Լույսը>> և <<Տարեդարձը>> վերնագրերով ստեղծագործություններ, որոնցից առաջինը անտիպ ու անավարտ, և որոնք առ այսօր տեղ չեն գտել հանձարեղ երգիծաբանի՝ մեզ հայտնի գործերի

ցանկում: Եթե մի կերպ ընդունենք, որ այս եռյակից առաջինն անվերադարձ կորել է, տպագրված չլինելու պատճառով, /թեև հայտնի է, որ կան անտիպ գործեր էլ, որոնք հասել են մեզ/, ապա մյուս երկուսի գոտնելը մնում է մեր բանասիրության ու գրականագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Եվ վերջապես, նամակն իր ամբողջության մեջ, հստակ գաղափար է տալիս աշխատանքի այն գիտական ընդգրկման ու տարողության մասին, որը մտադրվել էր կատարել Հրանտ Ասատուրը: Եվ այդ սահմաններում, Պարոնյանին նվիրված աշխատությունը հաջողությամբ ի կատար ածվելու դեպքում, մենք անկասկած կունենայինք եզակի ու անկրկնելի մի ուսումնասիրություն, որը մնայուն արժեք կլիներ ոչ միայն պարոնյանագիտության բնագավառում, այլև Հրանտ Ասատուրի գիտական աշխատությունների բավականին մեծ ցանկում: Գրականագետն, օրինակ, մտադրվել էր զրել Պարոնյանի ծնունդը, ազգաբանությունը, մանկությունը, Պոլիս հաստատվելը, որի համար էլ տարբեր բնույթի ու բազմաքանակ տեղեկություններ էր հավաքել: Եվ սա այն դեպքում, եթք միայն վերջերս հնարավոր եղավ ճշգրտել Պարոնյանի անուն-ազգանուն-հայրանունն ու ծննդյան տարեթիվը, ամիսն ու օրը, իսկ նրա կյանքի մանկա-պատանեկան ժամանակահատվածի և մանավանդ ազգաբանության մասին, այսօր էլ ոչինչ հայտնի չէ: Ասատուրը գրում է, որ իր ուսումնասիրությունն իրականցնելու համար <<ձեռք զցեցի <<Մեղուի>>, <<Թատրոնի>> ամբողջ հավաքածուներն>>: Եվ սա այն դեպքում, եթք այսօր մեր ձեռքի տակ գտնվող թե՝ <<Մեղուի>>, և թե՝ մանավանդ <<Թատրոնի>> հավաքածուները ամիսների, հաճախ ամբողջ տարիների պակասավորություն ունեն, և բնականաբար, պակասավոր ու թերատ են հասել մեզ հենց իր, Պարոնյանի այդ պարբերականներում հրատարակված մեկից ավելի գործերը: Հրանտ Ասատուրը, վերջապես, տեղեկացնում է, որ Պարոնյանի առիթով ինքը նպատակահարմար է գտել կանգ առնել <<երգիծաբանության, կատակերգության, ծաղրապատկերին>> ունեցած այն դերի վրա, որը որպես այդպիսին նրանք կատարել են արևմտահայության մտավոր-գեղագիտական կյանքում: Մինչպարոնյանական շրջանի երգիծաբանական գործերից առ այսօր մեզ հայտնի է միայն Ճանիկ Արամյանի՝ <<Թոռնակ Կըկրիկյան>> կեռծանվան ներքո հրատարակված <<Ընդունելություն ընծայի>> գիրքը /Փարիզ, 1856/, գրված ի պատասխան Գրիգոր Խապարաճյան-Կարապետյանի <<Ընծա, հորդոր միաբանության>> աշխատությանը /Անդ, ն. թ./ և Հովսեփ Վարդանյանի <<Շատախտսի նամակները>> գործը /Պոլիս, 1852/, այն էլ՝ գրված հայատառ թուրքերենով: Այս է բոլորը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ սուսկ և միայն այս նյութերը չեն, որ իր ձեռքի տակ ունեցել է Հրանտ Ասատուրը, այլ շատ ավելի ուրիշ և Պարոնյան-երգիծաբանի հետ առնչվող ու նրան տարբեր կողմերից բացահայտող այլևայլ

բնույթի գործեր, որոնք կլ նրան հիմք են տվել գրելու նամակի վերոնշյալ տողերը, և որոնց մասին այսօր մենք կարող ենք միայն կռահումներ անել:

Այսպիսին են համառոտակի՝ Հրանտ Ասատուրի, Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության վարչությանն ուղարկած վերոնշյալ նամակից արվող մի քանի ուշազրավ եզրակացությունները: Թե նամակն ինչ պատասխանի է արժանացել վարչության կողմից, դժվար է ասել: Համենայն դեպս մի քան որոշակիորեն կարելի է պնդել. Հրանտ Ասատուրն սկսել էր աշխատել իր մենագրության վրա, և անկասկած այն ծրագրով ու ծավալով, որը նախատեսել էր ինքը: Եվ ահա, մոտ հինգ տարի անց, վարչության ժողովի՝ 1986 թվականի հունվարի 16-ի արձանագրության մեջ կարդում ենք. <<Ստացվեց <<Զակոր Պարոնյան /կյանքը, գործը/>> ուսումնասիրությունը, որը գրել է պարոն Հրանտ Ասատուր՝ 387 էջ: Զեռագիրը ուղարկվեց խմբագրական մասնաժողովին>>⁵:

Սա վերջին տեղեկությունն է, որը մեզ հաջողվեց գտնել, այն հարցի վերաբերյալ: Ի՞նչ եղավ Հրանտ Ասատուրի թանկարժեք ձեռագիրը, որն արդեն եկել հասել էր Թիֆլիս: Մեր բոլոր հարցուփորձերը և պրատուքները ապարդյուն անցան: Ըստ երևույթին պետք է հաշտվել այն մտքի հետ, որ Հրանտ Ասատուրի ուսումնասիրությունը այլևս երբեք չի կարող գտնվել և ընթերցողների սեփականությունը դառնալ: Եթե այդպես է, ապա օրակարգի առաջին հարց պետք է դարձնել Հակոբ Պարոնյանի գեղարվեստական այն ստեղծագործությունների որոնումները, որոնց մասին անուն առ անուն հիշատակում էր Ասատուրն իր՝ մանավանդ վերջին նամակում, և որոնց մասին խոսվեց վերևում:

1967թ.

⁵ ՊԿՊԱ, Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերության արխիվ, թղթ. N18, հերթ. N 3: